

Musik i farver. Fra renæssancens klangunivers.

Af Ture Bergstrøm

Vokalpolyfoniens tid

Selv om renæssancemusikken har sin kreds af interesserede udøvere og tilhørere, har den ikke formået at slå igennem i bredere kredse i samme grad som barokmusikken og musikken fra den klassiske og romantiske periode. Der vil dog alligevel nok være mange musikinteresserede, der i et gymnasiekor eller andet amatørkor er stødt på enkelte eksempler på renæssancemusik, f.eks. Palestrinas motet "Sicut cervus". Denne motet er blevet kendt i vide kredse og har endda været sunget til flere begivenheder i kongehuset, sidst ved kronprins Frederiks bryllup med Mary i maj 2004.

"Sicut cervus" er et skoleeksempel på den stilart, der betegnes "vokalpolyfoni". I denne stilart er der ikke tale om en melodistemme med akkompagnement, men alle stemmer er lige vigtige. Korte musikalske motiver vandrer fra stemme til stemme, og stemmerne efterligner og svarer hinanden i komplicerede mønstre. Komponistens kunst ligger i evnen til af disse byggesten at opbygge en velklingende sats, der samtidig udgør en dynamisk og rytmisk spændende helhed.

Men hvad har nu renæssancens kormusik at gøre med musikinstrumenterne? Forklaringen ligger i, at man i renæssancen ikke skelnede mellem vokal- og instrumentalmusik på samme måde, som vi gør i dag. Det meste af den overleverede musik fra 1500-tallet er forsynet med tekst og kan udføres af sangere, men ifølge tidens praksis kunne den lige så godt udføres af instrumentalister alene eller af en kombination af sangere og instrumentalister. Det var overladt til musikerne i den givne situation at bestemme, hvilke instrumenter der skulle benyttes til fremførelsen; først et godt stykke inde i 1600-tallet blev det almindeligt, at komponisterne angav bestemte instrumenttyper i noderne.

Renæssancens instrumentarium skulle altså i første række kunne anvendes til vokalpolyfoniens værker: Dette afspejlede sig i de mange nye instrumenttyper og -størrelser, der kom frem omkring år 1500, samtidig med at vokalpolyfonien blev den fremherskende kompositionsteknik inden for både kirkemusikken og den verdslige musik.

I parentes skal det dog også nævnes, at nogle instrumentgrupper tjente ganske bestemte formål, som f.eks. trompeter og pauker til militær brug og mere ceremonielle formål. Disse blev ikke brugt i forbindelse med 1500-tallets flerstemmige musik.

Instrumentfamilierne

Det er karakteristisk for renæssancens instrumenttyper, at de byggedes i "familier". Instrumenterne i en familie var ens i byggemåde og klangkarakter, men havde forskellige størrelser – og dermed toneleje – svarende til de forskellige sangstemmers højde. Et typisk eksempel på en sådan familie var blokfløjtefamilien, der i tiden kort efter år 1500 bestod af 3 størrelser, nogenlunde svarende til vores dages alt-, tenor- og basfløjte. Når der skulle spilles firstemmig musik, dannede man en kvartet bestående af en altfløjte, to tenorfløjter og en basfløjte, og således udstyret kunne man spille tidens vokale musik i en instrumental udførelse med skyldigt hensyn til vokalpolyfoniens krav om en homogen sats for ligeberettigede stemmer.

Renæssancens blæseinstrumenter på Musikhistorisk Museum. På væggene ses fra venstre mod højre krumhorn, blokfløjter, dulcian, basun, serpent, zinker og pommere. Pommeren længst til højre er 2,7 m lang. En del af de viste instrumenter er kopier af instrumenter, der findes på andre europæiske museer. I forgrunden to cembali. Foto: Kurt Larsen.

Andre eksempler på instrumentfamilier inden for blæserne er tværfløjter, pommere, dulcianer og krumhorn. Tværfløjter og pommere kendtes – ligesom blokfløjterne – allerede i middelalderen, men den nye udvikling omkring år 1500 består i fremkomsten af større og dybere medlemmer af familierne, svarende til korets stemmer. Krumhorn og dulcianer er helt nye instrumenttyper, der fra starten bygges i familier.

En særlig stilling indtager familien af basuner og zinker. De højeste (mindste) basuner, man kender, kan spille stemmer i altlejet; hvis der i musikken var stemmer i sopranlejet, blev de i stedet udført på zinker. Til trods for, at zinken er et træblæseinstrument, udgjorde ensemblet af basuner og zinker et ensemble med en meget homogen klang, velegnet til 1500-tallets vokale værker. Instrumentkombinationen bevarede en stor popularitet igennem mere end 300 år og kunne stadig høres i mange kirker i den første del af 1800-tallet.

Strygerne af violin-typen og gambe-typen byggedes i mange størrelser fra diskant til bas. Det samme gjaldt også lutterne, der brugtes både som soloinstrumenter og til ensemblespil. Alle disse strengeinstrumenter har deres forgængere i middelalderen; i renæssancen udvikles de dybere instrumenter i familierne, og vi ser samtidig en vis standardisering af instrumenternes form.

Med disse mange instrumentfamilier og deres vidt forskellige klang og spillemåde kunne renæssancemusikken fremføres meget farverigt og afvekslende. Tidens musikere beherskede oftest mange instrumenttyper, og det var en del af håndværket at vælge den bedst egnede besætning til et givet stykke musik. Man kan dog ikke forestille sig, at der har været tale om en instrumentation i moderne

forstand – med stadigt vekslende klange i løbet af et musikstykke. Dertil havde hofkapellerne i 1500-tallet oftest for få musikere.

1500-tallets eksperimenter

Ideen om store og små instrumenter af samme type udvikledes – grænsende til det ekstreme – i løbet af 1500-tallet, og familierne udvidedes opad- og nedadtil. Omkring 1550 byggede man træblæseinstrumenter (både blokfløjter og pommere) på over 2½ meters længde for at udforske de dybe registre, ligesom man også byggede kontrabasdulcianer, svarende til nutidens kontrafagotter. I strygerfamilierne kom kontrabasserne til. I den anden ende af skalaen fandtes violiner i små størrelser og fløjter ned til 15 centimeters længde, hvor en person af normal størrelse knap kan få plads til fingrene.

Valget af tonehøjde og toneart var overladt til de udøvende musikere, og derfor kunne man altså ikke blot skabe variation ved at vælge forskellige instrumentfamilier, men også ved at veksle mellem høje og dybe instrumenter i samme familie.

Pomp og pragt

Hen imod år 1600 vokser hofkapellernes størrelse generelt, og ved de mest betydende hoffer i Europa og enkelte større kirker ansatte man efterhånden så mange musikere, at flere instrumentfamilier kunne spille samtidigt eller veksle inden for et enkelt musikstykkets rammer. Denne mulighed greb komponisterne hurtigt, og med centrum i Markuskirken i Venezia udviklede der sig en særlig mu-

Loftsmaleri i Kongens Gemak på Rosenborg Slot, muligvis malet af Reinhold Timm, o. 1620. Instrumenterne er: Nederst: 3 basuner. Til højre: 2 zinker og dulcian (bagest med siden til). Øverst: 2 violiner og kontrabas. Til venstre: 2 lutter og (formodentlig) basgambler. Desuden ses på hvert pulpitur en dirigent; dette var almindeligt ved fremførelse af den flerkorige musik, da opstillingen på de forskellige pulpiturer gjorde det vanskeligt at have visuel kontakt. For dirigenten ved basungruppen synes det at være noget af en rutineopgave! Foto: Rosenborg Slot.

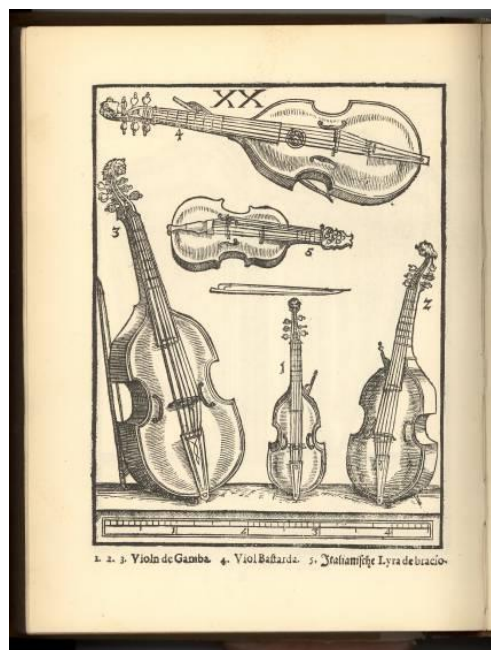
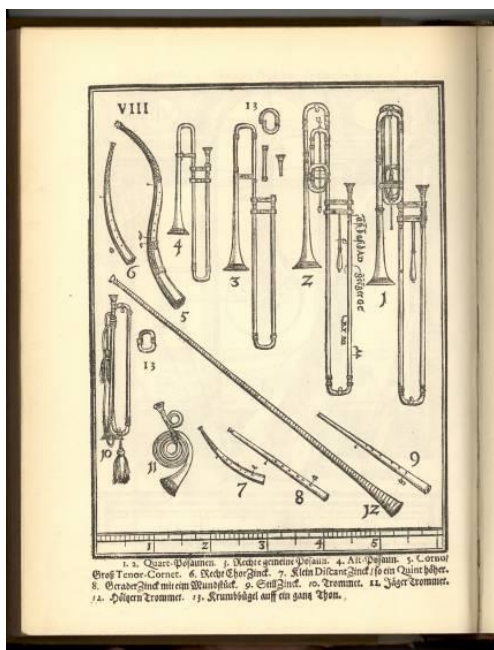
sikstil, der betegnes "flerkorig musik". Ikke sjældent havde musikken 12, 16 eller endnu flere stemmer, der kunne udføres enten vokalt eller instrumentalt. Musikere og sangere var fordelt i grupper på kirkens pulpitter, og de forskellige instrumentgrupper og kor svarede hinanden og fyldte kirkerummet med musik fra mange forskellige retninger.

Den flerkorige musik var dog ikke udelukkende forbeholdt kirkerne; der findes også talrige eksempler på verdslige madrigaler og canzoner, beregnet som underholdningsmusik ved hoffene.

På Rosenborg Slot findes et berømt loftsmaleri fra Christian IV's tid, der viser, at den flerkorige musik også fandt sin vej til Danmark. Her ses et antal musikere, opdelt i 4 instrumentgrupper, som musicerer sammen.

Et storværk om musikinstrumenter

En stor del af vores viden om instrumentariet omkring 1600 stammer fra Michael Praetorius' værk Syntagma Musicum, udgivet i tre bind i årene 1615-19. Praetorius var komponist og musikteoretiker, i en lang periode ansat som organist og kapelmester hos Christian IV's svoger, hertug Heinrich Julius af Braunschweig. Særligt andet bind af værket er en guldgrube for den instrumentinteresserede; det er rigt illustreret med træsnit, der viser tidens musikinstrumenter, og Praetorius giver fylde informationer om spillemåde, toneomfang og meget mere. Originaleksemplarer af Syntagma Musicum, bind 2 og 3, findes på Musikhistorisk Museums bibliotek.

Træsnit fra Michael Praetorius' Syntagma Musicum, bind 2, fra 1619. Til venstre ses bl.a. basuner, zinker og trompet. Til højre ses bl.a. gambefamilien. Målestokken fornedet på træsnittet viser størrelsesforholdet, enheden er datidens braunschweigske alen. Musikhistorisk Museums bibliotek.

For den danske læser er det særligt interessant, at Praetorius i sin fortegnelse over nogle af tidens bemærkelsesværdige orgler også nævner et orgel med træpiber bygget af Esaias Compenius i 1612. Praetorius skriver i Syntagma Musicum, at det i 1616 blev givet til Christian IV og opstillet i Frederiksborg Slotskirke. Her står det den dag i dag som landets fornemste – og endnu klingende – ek-

sempel på den sene renæssances orgelbyggerkunst. Også Compenius var ansat hos hertug Heinrich Julius og havde et tæt samarbejde med Praetorius, bl.a. om dette orgel, der i sine første år stod opstillet på Hessen Slot ved Braunschweig.

Compeniusorglet fra 1612 har på mirakuløs vis undgået brande og ødelæggende ombygninger. Takket være et antal nænsomme restaureringer kan man stadig i dag opleve renæssancetidens klange i Frederiksborg Slotskirke. Foto: Annelise Olesen.

Familierne går i opløsning

I Syntagma Musicum er det stadig instrumentfamilierne, der dominerer billedet, men i den musikalske praksis var der samtidig en udvælgelse i gang. Ikke alle 1500-tallets instrumenter var lige lette at håndtere eller klangligt tilfredsstillende i forhold til musikken, som den udviklede sig omkring år 1600; bestemte medlemmer af instrumentfamilierne begyndte at skille sig ud som de mest populære, og andre gik efterhånden af brug. Den udvikling, der i løbet af ca. 100 år skulle føre til barokkens instrumentarium, var i fuld gang; dulcianfamiliens bas blev til barokfagotten, pommerfamiliens

diskant blev til barokoboen, og blandt tværfløjterne blev tenorstørrelsen tilbage – i samme tonehøjde som barokkens (og den moderne) tværfløjte. Blandt gamberne beholdt især bassen sin store popularitet; violinfamilien er en undtagelse, idet hele tre størrelser (fire, hvis kontrabassen regnes med) overlevede og stadig bruges den dag i dag.

Eksempler på blandede ensembler sammensat af forskellige instrumenttyper kendes fra 1500-tallet, men bliver hyppigere efter 1600. Reinhold Timms billede af Christian IV's musikanter (ca. 1620) er et typisk eksempel på et sådant blandet ensemble.

Christian IV's musikanter malet af Reinhold Timm ca. 1620, med instrumenterne tværfløjte, lut, harpe og gambe. Musikhistorisk Museum. Foto: Ole Woldbye.

Tværfløjten øverst på billedet er den cylindriske renæssancetype, og under den ser vi renæssancens sædvanlige "knækhals"-lut, hvor skruekassen med stemmeskruerne danner en næsten ret vinkel med gribebrættet. Gamben til højre i forgrunden er af basstørrelse; lidt specielt for en gambe er det, at den er forsynet med f-formede lydhuller modsat de normale c-formede huller. Maleren har i øvrigt misforstået bestrengningen af gamben, idet han har samlet de seks strenge i tre par à to strenge, sikkert påvirket af lutten, der helt korrekt er afbildet med strengene grupperet parvis. Det er normalt for lutten – som for nutidens mandolin – at have to strenge for hver tone, men for en stryger ville dette være temmelig umuligt at håndtere. Harpen i forgrunden til venstre er af den irske type med buet søjle; desværre for os ses harpen i en vinkel, så det er vanskeligt at se nærmere enkeltheder.

De på billedet viste instrumenter af tværfløjte-, lut- og gambefamilien er netop de medlemmer af familierne, som længst bevarede deres popularitet. Harpen falder lidt udenfor, idet der ikke kendes eksempler på harper bygget i familier – til trods for, at harper har været anvendt fra middelalderen og igennem hele renæssancen. I det afbildede ensemble har fløjten spillet overstemmen og gamben basstemmen, mens lut og harpe har spillet mellemstemmerne, måske i et arrangement med akkorder.

Renæssanceinstrumenter i Danmark

Det er ikke særlig sandsynligt, at nogen af de renæssanceinstrumenter, der findes på Musikhistorisk Museum i dag, har været anvendt i Danmark. De fleste er kommet til museet via indkøb fra udenlandske forhandlere eller som bytteobjekter fra andre museer i Europa, en praksis, der var almindelig i begyndelsen af 1900-tallet. Flere orgelfragmenter i danske kirker og en del arkivmateriale viser, at der har været bygget orgler i Danmark i renæssancen, men herudover har vi ingen viden om instrumentbygning i Danmark i perioden.

Der er imidlertid ikke tvivl om, at der har været spillet instrumentalmusik i Danmark i renæssancen. Allerede Christian III havde et kapel af instrumentalister; herom vidner ikke mindst to berømte notesamlinger, der er bevaret på Det kongelige Bibliotek. I disse noder findes nogle af de ganske få angivelser af instrumentation, der kendes fra 1500-tallet, da der i nogle enkelte af de flere hundrede musikstykker nævnes basun, zink og krumhorn. Desuden ved man, at hoffet i 1550'erne indkøbte et stort antal blæseinstrumenter i Nürnberg, omfattende hele sæt af blokfløjter, tværfløjter, krumhorn, zinker og basuner. De nævnte billeder fra Christian IV's hof med instrumenter som zink, basun, dulcian, gambe, violin, lut, harpe og tværfløjte viser, at man ved det danske hof også med hensyn til instrumenterne og deres anvendelse fulgte godt med i de internationale musikstrømninger.

Pommer: Kraftigt klingende obo-agtigt blæseinstrument med dobbelt rørblad og en konisk boring. De højeste af instrumenterne i pommerfamilien betegnes også skalmejer.

Dulcian: Blæseinstrument med dobbelt rørblad som pommeren, men med en blidere tone. Boringen består af to parallelle rør udboret i ét stykke træ. Rørene er forbundet for nederen, og man opnår således en dyb tone i et relativt kort instrument. Udvikler sig senere til fagotten.

Krumhorn: Rørbladsinstrument med en snæver, cylindrisk boring. Rørbladet holdes ikke mellem læberne, men er dækket af en vindkapsel. Instrumentets nederste del er bøjet fremefter.

Zink: Blæseinstrument, oftest bygget af træ. Anblæses med et trompetagtigt mundstykke, men har fingerhuller som de øvrige træblæsere.

Gambe, viola da gamba: Strygeinstrument, oftest med 6 strenge, med skrå skuldre og flad ryg. Lydhullerne oftest i c-form. Har en lysere og mere sprød tone end violinfamiliens instrumenter